

Holzbachová, Ivana

Durkheimovo pojetí sociologie

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. B, Řada filozofická. 2008, vol. 57, iss. B55, pp. [73]-88

ISBN 978-80-210-4685-6

ISSN 0231-7664

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/107346>

Access Date: 20. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

IVANA HOLZBACHOVÁ

DURKHEIMOVO POJETÍ SOCIOLOGIE

Durkheim chápe sociologii jako objektivní vědu o společnosti. Samotný pojem společnosti pojímá víceméně intuitivně. Definuje spíše společenské jevy než společnost samu. Z jeho důrazu na empirické pojetí společnosti (v protikladu ke Comtovi) plyne, že společnost chápe vždy jako určitou konkrétní společnost určenou místem a časem svého výskytu, a ne jako společnost o sobě. Nicméně i on mluví o obecných tendencích společenského uspořádání a společenského vývoje, takže v tomto smyslu nakonec podává ucelenou teorii společnosti.

Sociologii samotnou dělí na několik částí, podle těch součástí společnosti, kterými se zabývají. Je to 1. studium státu, 2. studium regulační funkce společnosti (práva, morálky a náboženství) a 3. studium ekonomických funkcí společnosti. Vedle toho existuje v jeho dělení patologická sociologie, která se zabývá patologickými jevy ve společnosti; sem patří především kriminologie.¹ Durkheim dokonce píše: „Sociolog bude muset vzít v úvahu ekonomická fakta, stát, morálku, právo a náboženství a bude je zkoumat jako jevy, které se odehrávají uvnitř uzavřené a definované skutečnosti.“² Z toho plyne, že v Durkheimově pojetí některé speciální vědy o společnosti ztrácejí svou samostatnost a stávají se jakousi součástí celkové vědy o společnosti, již je sociologie.

Společnost jako celek pak Durkheim chce rozdělit na jednodušší části podle nejpodstatnějších znaků. K tomu má sloužit sociální morfologie.³

Sociologii chápe Durkheim jako objektivní vědu. To vyjadřuje jeho základní pravidlo, že „společenské jevy jsou věci a musejí být jako věci zpracovávány“.⁴ Věc je podle Durkheima to, co je dáno, co se podává nebo spíš vnucuje pozorování.⁵ To je základ Durkheimova pojetí společnosti i vědy o ní, dokonce samotného vzniku sociologie jako vědy.⁶ Sociologie je tedy věda, která může přinášet objek-

¹ E. Durkheim: *La science sociale et l'action*, Paris: P.U.F. 1970, s. 213.

² *Tamtéž*, s. 213.

³ E. Durkheim: *Pravidla sociologické metody*, Praha: Orbis 1926, s. 112–113.

⁴ *Tamtéž*, s. 59.

⁵ *Tamtéž*, s. 59.

⁶ *Tamtéž*, s. 30–31.

tivní poznání o objektivně existujících jevech.⁷ Tohoto důrazu na objektivitu a na zdůrazňování věcného charakteru společenského jevu si povšiml i Emanuel Rádl a zakládá na něm svou kritiku Durkheima a druhé generace francouzských pozitivistů vůbec. Paradoxně jejich postup spojuje s vlivem Hegela.⁸ Rádlovi vadí především to, že podle jeho názoru takové pojetí vede k podcenění jednotlivce, jeho možností zasahovat do společnosti a běhu dějin a s tím spojené relativizaci mravních názorů, které podle jeho mínění může badatel pouze konstatovat tak, jak je v dané době a na daném místě pozoroval.

Na svém přesvědčení, že společenské jevy jsou věci, zakládá Durkheim i kritiku starších sociologických názorů. Domnívá se, že starší sociologii šlo spíše než o věci o pojmy a že navíc s těmito pojmy pracovala intuitivně. V sociologii se tedy podle jeho názoru používaly zmatené pojmy jako stát, svrchovanost atd. a především pojmy etické.⁹ „Všechny otázky, které si klade obyčejná etika, vztahují se ne k věcem, ale k představám.“¹⁰ Takové pojmy, s nimiž sociologie pracuje (rodina, právo, trest), jsou pojmy předvědecké¹¹ a sociologie se jich musí, pokud se chce stát vědou, zřici už před začátkem výzkumu. Vzorem jí proto mají být přírodní vědy. Durkheim nepopírá, že právě v oblasti společnosti je takový postup nesmírně těžký, protože vycházíme ze všedního života. Nicméně považuje jej za nutný, protože všední pojmy nemají vůbec žádnou vědeckou hodnotu.¹²

Je tedy nutno definovat věci, které jsou předmětem vědeckého výzkumu. „Teorie může být... teprve tehdy kontrolována, dovedeme-li poznati jevy, jež má vysvětlovati.“¹³ Durkheim si zde neuvědomuje to, čeho si všimla teprve pozdější analýza vědeckých postupů, totiž skutečnost, že tu vlastně vzniká kruh ve vztahu mezi teorií a předmětem. Předmětem výzkumu se stává to, co je jako předmět definováno. To poukazuje na jeho příbuznost s první fází pozitivismu, stejně jako to, že vychází z přesvědčení, že prvky původních výměrů je třeba brát ze smyslových jevů.¹⁴

Pojmovou neujasněnost vytýká Durkheim i Herbertu Spencerovi. Tvrdí, že jeho rozlišení společností na vojenské a průmyslové je založeno jen na hledisku. Na základě pouhého názoru však podle Durkheima nemůžeme vědět, zda

⁷ Ve své přednášce o pragmatismu Durkheim neustále zdůrazňuje objektivitu poznání a objektivitu pravdy. Staví tento svůj názor do protikladu s tím, jak si podle něj představuje pravdu pragmatismus, který ji prý ztotožňuje s momentálním názorem. Nepopírá, že vědecké výroky se mohou časem měnit. Je tomu však jen proto, že objektivní pravda – zde je ji možno ztotožnit i se skutečností – je bohatší než jednotlivý výrok. (Srov. E. Durkheim: *Schriften zur Soziologie der Erkenntnis*, Frankfurt am Main: Suhrkamp 1987, s. 114.)

⁸ E. Rádl: *Dějiny filozofie II – novověk*, Praha: Votobia 1999, s. 392. Na s. 448 se tato kritika objevuje znovu, ale už bez vztahu k Hegelovi.

⁹ Etiku považuje Durkheim za odvětví sociologie.

¹⁰ E. Durkheim: *Pravidla sociologické metody...*, s. 55.

¹¹ *Tamtéž*, s. 20.

¹² E. Durkheim: *La science sociale et l'action...*, s. 158.

¹³ E. Durkheim: *Pravidla sociologické metody...*, s. 66.

¹⁴ *Tamtéž*, s. 75.

součinnost je hlavní stránkou společenského života. U Spencera se pouze zdá, že postupuje empiricky, ale jevy nakupené v jeho sociologii jsou užívány spíše k objasnění pojmových analýz než k popisu a výkladu věcí.¹⁵

Jde tedy o to vycházet z empirického materiálu, ale nehromadit fakta, nýbrž hledat a získat fakta jasná a průkazná. „Jediný údaj může osvětlit určitý zákon, zatímco spousta nepřesných a nejasných pozorování vyvolává zmatek.“¹⁶

Durkheimovo pojetí zákona ve vědě o společnosti

Pro Durkheima je důležité, že věda o společnosti má odhalovat objektivní zákony a pracovat s nimi. Přesná definice a používání pojmu zákona je pro vědu jako takovou charakteristická. To je podloženo i jeho přesvědčením o jednotě světa. Zatím všechny vědy, říká Durkheim, konstatovaly, že jevy v přírodě jsou podřízeny zákonům. Jsou-li společnosti součástí přírody, nebo jestliže z ní vznikly, musí také podléhat zákonům, a to bez ohledu na to, že jsou složitější než ostatní jevy. Z jejich složitosti plyne větší měnlivost, ale přesto jsou vzájemně srovnatelné.¹⁷ Věda musí dokázat odlišit teorii od praxe a to předpokládá relativně pokročilou mentalitu. Je nutné pochopit, že fakta a z nich plynoucí vztahy jsou konstantní. To znamená, že pro Durkheima „pocit, že existují zákony, je určující faktor vědeckého myšlení“.¹⁸

K tomu, aby se do společenských věd dostal pojem zákona, byl nutný dlouhý myšlenkový vývoj. Myšlenka zákona se musela prosadit nejprve v přírodních vědách. Pak bylo nutné, aby se uznalo, že přírodní a lidský svět se řídí týmiž principy. Podle Durkheima byly na konci 18. století obě tyto podmínky splněny. Durkheim zde zdůrazňuje zásluhy Montesquieua a Condorceta. Tvrdí ale, že tito osvícenci neodhalili principy řádu ve společenské sféře, a proto ještě nezaložili vědu o společnosti. Dává to do souvislosti s tehdejšími politickými problémy. Na založení vědy o společnosti bylo nutno počkat až do porevoluční doby.¹⁹

Tím ale nebylo ve společenských vědách zcela vyhráno. Do krize se dostaly i později, v souvislosti s projevy anomie v moderní společnosti. Durkheim to spojuje s tím, že pozitivní vědy o společnosti jsou teprve mladé. Je jich více, ale vzájemně se potkávají a stýkají. „K tomu, aby byla věda jedna, není nutné, aby ji mohl obsáhnout jediný mozek – což není ani možné –, stačí, aby všichni, kdo ji

¹⁵ Tamtéž, s. 53–54.

¹⁶ E. Durkheim: *Elementární formy náboženského života*, Praha: Oikúmené 2002, s. 106.

¹⁷ E. Durkheim: *La science sociale et l'action...*, s. 82–83.

¹⁸ Tamtéž, s. 113.

¹⁹ Tamtéž, s. 113–114.

pěstují, si byli vědomi, že pracují na jednom společném díle.“²⁰ Navíc: „V samotné povaze pozitivních věd je, nebýt nikdy dokončeny.“²¹

Durkheim byl tedy přesvědčen, že ve společnosti stejně jako v přírodě existují zákony (nutné zákony společenského vývoje)²² a že úkolem společenské vědy, sociologie, je tyto zákony odhalovat. J. Keller upozorňuje na to, že tento názor se setkal s odporem: „Durkheimova *Pravidla sociologické metody* byla odbornou veřejností přijata velmi kriticky a autor byl obviňován z toho, že hodlá ustavit realitu sociální skutečnosti zcela nezávislou na projevech probíhajících na úrovni individuálního vědomí.“²³ Je pravda, že už v *Pravidlech* si byl asi Durkheim vědom tohoto účinku, když upozorňoval, že i když je svět naším dílem, budujeme vždy na něčem, co nám předala tradice, a navíc nejsme s to přesně odhalit naše pohnutky, a to tím spíše, že toto budování je kolektivní činností.²⁴ Obranu proti obvinění z fatalismu a zároveň boj proti individualismu a subjektivismu v pojetí vytváření lidské společnosti najdeme i v dalších jeho dílech: Ve *Společenské dělbě práce* píše, že tvrzení, že vše se děje podle zákonů, neznamená, že nemůžeme nic dělat. Toto tvrzení otevírá (poměrně blízký) ideál uspokojování vyšších (přirozených) potřeb člověka. S rozvojem společnosti se ideály mění a není možné, aby se přestala měnit společnost, i když to neznamená, že někdy bude vytvořena společnost zcela ideální.²⁵ Také v *La science sociale et l'action* tvrdí, že uznání determinismu nemůže vést k fatalismu, případně k popření svobody vůle. Uznání determinismu v přírodních vědách přispělo k lepšímu ovládnutí přírody.²⁶ V *La suicide* se obrací proti představě individualismu lidské aktivity. Ta podle jeho názoru nemůže být nikdy zbavena všech brzd: „Nic na světě nemůže mít takové privilegium. Protože každá bytost je součástí světa, a proto je na zbytek světa vázána.“²⁷ V tom se neživá příroda neliší od přírody živé. Pro člověka je však charakteristické to, že brzdy nejsou fyzické, nýbrž morální, tedy společenské.²⁸

²⁰ E. Durkheim: *Společenská dělba práce*, Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury 2004, s. 311.

²¹ E. Durkheim: *La science sociale et l'action...*, s. 147.

²² E. Durkheim: *Společenská dělba práce...*, s. 148.

²³ J. Keller: *Dějiny klasické sociologie*, Praha: SLON 2004, s. 213.

²⁴ E. Durkheim: *Pravidla sociologické metody...*, s. 18–19.

²⁵ E. Durkheim: *Společenská dělba práce...*, s. 286–287. Nedomnívá se např., že by bylo možno vytvořit společnost zbavenou válek. Jedním ze společenských zákonů je zákon společenské rovnováhy, podle kterého se národy s větší společenskou hustotou přelévají do těch, které mají společenskou hustotu nižší.

²⁶ E. Durkheim: *La science sociale et l'action...*, s. 142.

²⁷ E. Durkheim: *La suicide*, Paris: Alcan 1930, s. 279.

²⁸ *Tamtéž*, s. 280.

Metody v Durkheimově sociologii; vztah sociologie k ostatním vědám

Pokud jde o metody a způsoby vysvětlení, Durkheim vychází z předpokladu objektivní existence kauzality. Proto kauzální vysvětlení staví proti vysvětlení účelovému. K odhalení příčin mu slouží historickosrovnávací metoda. Jako specifické metody používá sociologie statistiku.

Účelové vysvětlení se podle Durkheima zdá postačující pouze tam, kde ve společnosti vidíme jen čistě smyslové útvary. Ve skutečnosti je však každá společnost silou, která nás ovládá a má vlastní přirozenost. Nemůže tedy vznikat jen na základě našeho přání. Navíc, jev může existovat, aniž by něčemu sloužil.²⁹ Proto je dobré používat kauzální metodu. Ta je nezávislá na sociologii v tom smyslu, že nerozhoduje mezi metafyzickými hypotézami. Sama požaduje pouze to, abychom uznali, že pro společenské jevy platí kauzální princip, a to pouze jako postulát plynoucí z oprávněné indukce.³⁰ Durkheim přitom vychází v podstatě ze schématu jedna příčina – jeden následek a kritizuje Millovo pojetí příčin, které interpretuje v Humeově duchu. „Pouze filozofie uváděla někdy v pochybnost pochopitelnost příčinného vztahu. Pro vědu není ničím sporným; je předpokladem samotné vědecké metody.“³¹

Na druhé straně Durkheim uznává ve společnosti existenci vzájemného působení. Kromě toho je třeba hledat nejenom příčiny, ale i funkce společenských jevů. Ty však podle jeho názoru nalezneme snáze tehdy, známe-li už příčinu, a to mj. také proto, že funkce někdy spočívá v udržování preexistující příčiny.³²

Nástrojem ke zkoumání příčin je Durkheimovi srovnávací historie. Durkheim, který si klade za úkol zkoumat především vznik a funkci základních institucí společnosti, skutečně využívá např. ve *Společenské dělbě práce* svých historických znalostí – v tomto případě především práva – aby z nich pak vyvodil závislost utváření práva a stavu dělby práce ve společnosti. Podle Durkheima tedy „historie hraje v řádu společenských skutečností roli analogickou mikroskopu v řádu fyzických skutečností“.³³ Sociologie je tedy z velké části určitým typem historie, ale historie jistým způsobem rozšířená. I historik pojednává o sociálních faktech, ale zkoumá je hlavně tak, jak jsou vlastní určitému národu v určité době. Na druhé straně sociologie hledá obecné zákony verifikovatelné v různých společnostech. Musí proto použít místního i časového srovnávání. Durkheim se dokonce domnívá, že v budoucnosti budou sociologie a historie stále více splývat.³⁴

Durkheim tedy využívá pro sociologii historii jako vědu, ale na druhé straně tvrdí, že historie sama není příčinou historického pohybu. Proto nelze na základě historického poznání předvídat budoucnost společnosti. Zde se Durkheim kritic-

²⁹ E. Durkheim: *Pravidla sociologické metody...*, s. 123–124.

³⁰ *Tamtéž*, s. 172.

³¹ *Tamtéž*, s. 159.

³² *Tamtéž*, s. 128–129.

³³ E. Durkheim: *La science sociale et l'action...*, s. 154.

³⁴ *Tamtéž*, s. 155–157.

ky obrací proti Comtovi a zdůrazňuje, že jeho zákon tří stadií je pouhým empirickým popisem a nikoli zákonem, na jehož základě by se dal předvídat další vývoj společnosti. Podobně hodnotí i Spencerova zobecnění.³⁵

Vedle těchto obecných metod si Durkheim cení i statistiku.³⁶ Hodně využíval statistické údaje především ve své monografii o sebevraždě.

Zatímco historie si Durkheim cení především pro možnost použít její zkoumání pro sociologii, k filozofii se staví rezervovaněji. Ačkoli se pohybuje na pomezí filozofie a sociologie, kritizuje filozofii za to, že je příliš obecná. To se dá ukázat např. na vztahu k pojmu svobody. Durkheim uznává, že otázka svobody je pro člověka velmi důležitá, domnívá se však, že patří do metafyziky a ne do pozitivní vědy.³⁷ I on se zabývá otázkou svobody už jen proto, že celým jeho dílem prolínají otázky etické a morální – přistupuje k ní ale z jiné strany. Zajímá jej, jak změny v oblasti morálky souvisejí se změnami ve společnosti. Kromě toho, i když i sociologie má (někdy) podle Durkheima za úkol stanovit ideál, k němuž směřujeme, stanovuje tento ideál na základě velmi pečlivého výzkumu faktů spojených s celkovým vývojem světa. Právě proto, že ideály „nestanovují od stolu“, si sociologové uvědomují provázanost všech oblastí společnosti a musí se vystříhat neuvážených změn, aby nedošlo k nežádoucím vedlejším důsledkům. Pokud k zásahu do společnosti dojde, není jeho účelem tvořit zcela novou morálku, nýbrž zlepšovat už existující.³⁸

Dalším důvodem, proč filozofii kritizovat, je někdy její přílišná skepse. Zde stačí připomenout Durkheimův nesouhlas s Humovým pojetím kauzality. Pro vědu je existence příčinnosti nezpochybnitelným faktem.

Na druhé straně Durkheim odmítá i přílišnou náročnost filozofie. Zde se obrací proti Comtovi a jeho názoru, že filozofie tvoří vrchol věd a má právo o nich svým způsobem rozhodovat. „Pokud jednotlivé vědy mohou nahlédnout svou vzájemnou závislost pouze v rámci jim nadřazené filozofie, výsledný dojem bude příliš mlhavý, než aby pro ně něco znamenal. Filozofie je něco jako kolektivní vědomí vědy, a i zde platí, že role kolektivního vědomí s postupující dělbou práce slábné.“³⁹

V oblasti zobecňování může podle Durkheima roli filozofie zastat obecná sociologie. Ta má hledat nejobecnější zákony společenského života a v tomto smyslu je filozofickou součástí vědy. Musí však navazovat na analýzu, kterou provedou analytické součásti sociologie, a vycházet z ní.⁴⁰ Tam, kde Durkheim uvažuje o sociologii jako o speciální vědě, naopak připouští, že sociologie by mohla poskytovat látku pro filozofické úvahy.⁴¹

³⁵ E. Durkheim: *Pravidla sociologické metody...*, s. 149–150.

³⁶ *Tamtéž*, s. 41 a *La science sociale et l'action...*, s. 155.

³⁷ E. Durkheim: *La science sociale et l'action...*, s. 83.

³⁸ E. Durkheim: *Společenská dělba práce...*, s. 33–36.

³⁹ *Tamtéž*, s. 306.

⁴⁰ E. Durkheim: *La science sociale et l'action...*, s. 152–153.

⁴¹ E. Durkheim: *Pravidla sociologické metody...*, s. 173.

Silné kritice podrobil Durkheim ty, kdo se pokusili vysvětlit společnost a její fungování na základě psychologie. Této polemice je věnováno mnoho pasáží v *Pravidlech sociologické metody*, ale objevuje se i na jiných místech. V *Pravidlech sociologické metody* Durkheim psychologii velice rozhodně odmítá. Konstatuje, že úkolem sociologie není studovat představy lidí, nýbrž „pozorovat společenské jevy samy o sobě, oddělené od vědomých subjektů, jež si je představují; musíme je studovat jako vnější věci“.⁴² To je základní Durkheimova teze, kterou se odlišoval od mnoha svých současníků – důraz na objektivitu – věčnost společenských jevů. „Věc poznáme podle toho, že nemůže být změněna pouhým rozhodnutím vůle.“⁴³ Při její změně musíme překonávat odpor a ne vždy se to podaří.

Lidské snahy a přání také nejsou jedinou a ani autonomní příčinou změny ve společnosti. „Mohou podle svého vztahu k podmínkám, na nichž jev závisí, uspíšit nebo naopak zadržet vývoj. Ale v žádném případě nemohou způsobit něco z ničeho a jejich zasahování samo, ať už jsou jeho účinky jakékoliv, může nastat jen na základě působících příčin.“⁴⁴ Ostatně ani sama snaha nemohla vzniknout z ničeho a musela mít nějakou příčinu: „Kulturní představy, city a snahy nemají své tvůrčí příčiny v jiných stavech vědomí jednotlivců, nýbrž v podmínkách, v nichž se nalézá společenský organismus ve svém celku. Mohou se ovšem uskutěčňovat jen když povahy jedinců jim neodporují; ale tyto jsou jen neurčitou hmotou, kterou společenský činitel určuje a předělává.“⁴⁵

Durkheim tedy považuje společenské jevy za věci, jejichž povaha se nedá libovolně měnit. Odmítá vysvětlovat společnost na základě psychologie. Nepovažuje se ani za materialistu, ani za spiritualistu, nýbrž za racionalistu. Chce racionalismus rozšířit na lidské chování a ukázat v něm kauzální vztahy, které lze opět racionálně změnit v pravidla pro budoucnost. Nechce, aby jeho dílo bylo zaměřováno s „pozitivistickou metafyzikou Comtovou a Spencerovou“.⁴⁶ Metafyzičnost těchto pozitivistů spočívá podle jeho názoru na jejich příliš malé závislosti na faktech. Domnívá se, že zatímco on z fakt – relevantních fakt – vychází, u Comta i Spencera mají fakta sloužit především jako ilustrace předem vybudované spekulativní koncepce. U Comta vidí tuto spekulativnost např. v jeho myšlence puđu pokroku, jímž Comte vysvětluje společenský vývoj. Comte chápal puđu pokroku jako součást lidské psychiky. Podle Durkheima však, kdyby měl mít společenský vývoj svůj původ v psychice člověka, nedalo by se vysvětlit, jak by mohl nastat.⁴⁷

Společenské jevy tedy mají být chápány jako věci. Tím Durkheim myslel, že mají být poznávány zvnějšku. Na počátku svého zkoumání má badatel vycházet ze zásady, že nevíme, čím jsou, a že jejich hlavní vlastnosti ani příčiny nemohou

⁴² *Tamtéž*, s. 60.

⁴³ *Tamtéž*, s. 61.

⁴⁴ *Tamtéž*, s. 125.

⁴⁵ *Tamtéž*, s. 138.

⁴⁶ *Tamtéž*, s. 14.

⁴⁷ *Tamtéž*, s. 141.

být pochopeny na základě introspekce. Je tomu tak už proto, že běžná introspekce podává jen nepřesné poznatky a nemůže být použita k vysvětlení. Právě proto je třeba společenské jevy pozorovat zvenčí. Je sice pravda, že společenský život je tvořen z představ, ale ty musí být studovány objektivně.⁴⁸

Základní rozdíl mezi sociologií a individuální psychologií spočívá podle Durkheima v tom, že společenské jevy mají jiný substrát než jevy duševní, vyvíjejí se v jiném prostředí a nezávisí na týchž podmínkách. Jinými slovy: psychologie zkoumá stavy individuálního vědomí, kdežto sociologie se zabývá stavy kolektivního vědomí.⁴⁹ Společenský život je tvořen představami, které mají zcela jinou povahu než představy individuální. Kdybychom už chtěli říci, že sociologie je psychologií, museli bychom připojit, že sociální psychologie má své vlastní zákony, které nejsou totožné se zákony individuální psychologie.⁵⁰ „Sociologie v žádném případě si nemůže prostě vypůjčit z psychologie tu či onu větu, aby jí použila tak, jak je na společenské jevy.“⁵¹ Kolektivní myšlení není myšlením individuálním a musí být studováno tak, jak je.

K této problematice se Durkheim vrací ještě později v souvislosti se svou kritikou pragmatismu. Souhlasí s pragmatismem v tom, že pravdu nelze chápat jako něco předem daného, ale že se může stát předmětem vědy. K jejímu vědeckému zkoumání je však podle jeho názoru sociologie lépe vybavena než pragmatismus. Ten prý chce otázku pravdy řešit na základě psychologie, kdežto sociologie se při jejím řešení odvolává na vývoj celého lidstva. Pragmatismus prý vztahuje všechno na jednu rovinu. (Rozum na rovinu smyslovosti, pravdu na rovinu vnímání a instinktu.) Pragmatismus tak přehlíží dualitu mezi myšlením spočívajícím na individuální zkušenosti a myšlením spočívajícím na zkušenosti kolektivní. Naproti tomu pro sociologii je sociální rovina vyšší než rovina individuální.⁵²

Ještě pregnantněji je tato myšlenka vyjádřena v *Elementárních formách náboženského života*: Stejně jako bůh i společnost člověka překračuje a nutí ho, aby dělal něco, co třeba odporuje jeho záměrům. Musíme se podřizovat pravidlům, která jsme nevytvořili a která jsou v rozporu s našimi základními sklony.⁵³ Jestliže je tomu tak, pak samozřejmě nemůže psychologie poskytovat základní metody a vzory pro poznání společnosti.

Ještě ostřeji než psychologii kritizuje Durkheim ekonomy a ekonomii. Přiznává jim zásluhu, že jako první odhalili, že společnost nelze vytvářet libovolně. Zjistili, že má sama svůj vnitřní rozvoj a otázka svobody se dá řešit v souvislosti se spontánností tohoto vývoje.⁵⁴ Udělali však chybu v tom, že spontánnost

48 *Tamtéž*, s. 17–18.

49 *Tamtéž*, s. 18.

50 E. Durkheim: *La suicide...*, s. 352.

51 E. Durkheim: *Pravidla sociologické metody...*, s. 26.

52 E. Durkheim: *Schriften zur Soziologie der Erkenntnis...*, s. 112–113.

53 E. Durkheim: *Elementární formy náboženského života...*, s. 229–230.

54 E. Durkheim: *La science sociale et l'action...*, s. 84.

společenského života odvozovali od jedince o sobě. Domnívali se, že existovala už v předspolečenském stavu a nebrali přitom společnost v úvahu.⁵⁵ To souvisí i s tím, že nahradili pojem „přirozenost“ pojmem „racionalita“, což není totéž. Navíc pojem jednotlivce úmyslně ochudili a pracují s člověkem, kterého je možno označit jako „egoistu o sobě“. S tím Durkheim nesouhlasí: Člověk je podle jeho názoru komplexní bytostí a je třeba jej zařadit do konkrétních podmínek.⁵⁶ Tím, že to ekonomové neudělali, se jejich učení stalo spekulativním: „Ekonomické zákony a obecněji zákony sociální by tedy nebyly velmi obecnými fakty, které vědec vyvozuje z pozorování společností, nýbrž logickými důsledky, které dedukuje z definice jednotlivce.“⁵⁷

Ekonomická zkoumání do sebe musí zahrnout problematiku morálky a vzít v úvahu funkci státu. To souvisí s Durkheimovým chápáním pojmů solidarita a dělba práce. Morálka vyjadřuje podmínky existence společností – a ty se nemění ze dne na den. Solidaritu nelze vysvětlovat soukromými zájmy – tj. tak, jak ji vysvětluje část ekonomů. Solidarita je samotnou podmínkou společenského života. Jedinec zná jen své okolí, a proto je nekompetentní pro posuzování zájmů celku. Ty posuzuje stát. Proto se politická ekonomie nemůže obejít bez toho, aby stát vzala v potaz.⁵⁸

Durkheim tuto myšlenku vyjadřuje ještě jinak. Při výzkumu společnosti nelze – jak to rádi dělají ekonomové – začínat od jednotlivce. Solidarita je něčím, co přichází zevnitř, nikoli zvenčí. Lidé jsou přitahováni sympatií, která ostatně není jen lidskou vlastností – existuje už u zvířat. Jednou ze struktur, jimiž se navenek manifestuje solidarita, je stát. To znamená, že ani v politické ekonomii od něj nelze abstrahovat.⁵⁹

Jean-Claude Filloux v předmluvě k *La science sociale et l'action* tyto myšlenky shrnuje. Durkheimovi se nelíbí skutečnost, že politická ekonomie postupuje, jako by člověk nežil ve společnosti a jako by společnost nebyla nutně spojena s politikou. Hospodářství lidi spíše rozděluje, než aby je spojovalo. Durkheim se nedomnívá, že by mohlo mít primát ve vývoji společnosti. Podle něj tuto základní roli hraje náboženský aspekt.⁶⁰ Přesto je u Durkheima hospodářský život těsně spjat se životem společnosti. Podle Durkheima je třeba, jak říká Filloux, vytvořit takovou sociologii, která by objektivně zkoumala ekonomické instituce. Na to jsem ostatně upozornila i výše v této stati. K určitému posunu v Durkheimově

55 *Tamtéž*, s. 324.

56 *Tamtéž*, s. 84–85.

57 *Tamtéž*, s. 84.

58 *Tamtéž*, s. 206–208.

59 *Tamtéž*, s. 211–212.

60 Používá-li Filloux Durkheimova výrazu „náboženský“, je třeba mít na mysli, že se jedná o široce pojaté chápání náboženství, které pouze vyjadřuje způsoby, jimiž lidé vnímají a vyjadřují nadřazenost společnosti nad jednotlivcem.

myšlení došlo koncem jeho života, kdy začal pochybovat o tom, že ekonomie má ve společnosti jen okrajový význam.⁶¹

Ke kritice politické ekonomie se Durkheim neodhodlal jen v *La science sociale et l'action*. Nacházíme ji ve *Společenské dělbě práce*. I zde kritizuje představu ekonomů, že individuum, o němž pojednávají, je svobodný jednotlivec. Svoboda nepatří k nutným vlastnostem přirozeného stavu, „dokonce naopak je výdobytkem společnosti na přirozeném uspořádání. Koneckonců svobodu tvoří právě podřízení vnějších sil společenským silám, poněvadž pouze za této podmínky se ty druhé mohou svobodně rozvíjet. Tedy tato podřízenost znamená převrácení přírodního pořádku“.⁶² Člověk uniká z přírodních podmínek jen tak, že vytváří jiný svět, tj. společnost. Tento vývoj považuje Durkheim za nutný a předpokládá, že potřeba rovnosti v lidské společnosti poroste, pokud budou zachovány všechny podmínky společenského rozvoje. A tomu podle Durkheima všechno nasvědčuje.⁶³ To, co ekonomové považovali za počáteční podmínku svého výzkumu, je tedy historicky vzniklým faktem. Na to poukazuje také R. Aron, který zdůrazňuje, že pojem dělby práce se tak, jak ho používá Durkheim, liší od toho, který používají ekonomové. Je opět historický: na jeho počátku stojí dezintegrace mechanické solidarity a segmentární struktury,⁶⁴ tj. těch způsobů organizace společnosti, kterými se podle Durkheima vyznačují počáteční stadia vývoje lidské společnosti.

Postoj ke Comtovi, Spencerovi a dalším soudobým myšlenkovým proudům

Durkheim ovšem nežil v ideovém vzduchoprázdnu. Navazoval nejenom na díla vědců z jiných oborů, ale také na jemu předcházející i současné sociology. Z nich zaujímal největší místo Auguste Comte. Podle R. Arona je jeho největší vliv na Durkheima patrný v jeho doktorské práci – *Společenská dělba práce*.⁶⁵ Podle J. Kellera byl Durkheim ovlivněn osvícenstvím i Rousseauem (především jeho pojmem „obecná vůle“), ale daleko více Comtem a Saint-Simonem. Podle Kellerova názoru najdeme u Durkheima jen málo motivů, které neexistovaly už v dílech těchto dvou myslitelů.⁶⁶ Tyto myšlenky, zvláště Comtovy, Durkheim „aktualizuje především pomocí vlivů německé sociologie a sociálních teorií, s nimiž se seznámil v polovině 80. let“.⁶⁷

Na druhé straně se však u Durkheima vedle řady výroků, jimiž se hlásí ke Comtovu dědictví, setkáme i s některými kritickými poznámkami. Durkheim se

61 J.-C. Filloux: *Introduction et présentation* v práci E. Durkheima *La science sociale et l'action*..., s. 36–37.

62 E. Durkheim: *Společenská dělba práce*..., s. 324.

63 *Tamtéž*, s. 325.

64 R. Aron: *Les étapes de la pensée sociologique*, Paris: Gallimard 1967, s. 322.

65 *Tamtéž*, s. 319.

66 J. Keller: *Dějiny klasické sociologie*..., s. 199.

67 *Tamtéž*, s. 198.

především domníval, že Comtovo dílo je příliš spekulativní a že Comte měl příliš definitivní představy jak o společnosti, tak o svém vlastním učení.

To se týká zejména jeho zákona tří stadií. Comte měl přehnané představy jak o filozofii, tak o vědě. Domníval se, že mytologie definitivně končí.⁶⁸ Comtova sociologie byla podle Durkheima ve skutečnosti filozofií dějin a jejím hlavním obsahem byl zákon tří stadií. Sociologie, namítá Durkheim, je daleko komplexnější než ostatní vědy. Právě proto však zatím vytváří jen zlomkovité hypotézy, které dosud ani nemají vliv na společenské vědomí.⁶⁹

Navíc bylo Comtovo myšlení pro Durkheima příliš spekulativní. Předmětem Comtova zájmu prý nebyl výzkum konkrétních jevů, nýbrž představa – představa pokroku.⁷⁰ Ve skutečnosti Comte nedokončil ani průpravné práce. Objektem sociologie podle Durkheima není společnost obecně, nýbrž jednotlivé konkrétní společnosti. Ty však Comte v jejich konkrétnosti nezkoumal. Různé společnosti byly pro něj pouze stupni přímočarého procesu. Jeho sociologie je spíše „filozofickou meditací o lidské sociabilitě obecně“.⁷¹ Proto se také soustřeďoval na nejvyspělejší společnosti, tj. germánské a latinské, a nevěšal si zvláštností jinde. „Ale dnes je zjevně nemožné tvrdit, že existuje lidský vývoj, který je všude stejný, a že společnosti jsou jen různými variantami jednoho a téhož typu.“⁷² Comtův zákon tří stadií není podle Durkheima hajitelný. Už způsob, jakým Comte zformuloval otázku, ji učinil neřešitelnou. Tato neřešitelnost spočívala v tom, že se Comte pokusil definovat ne zákon vývoje společností, nýbrž zákon vývoje lidské společnosti obecně. Proti tomu Durkheim staví názor, že „pouze kmeny, národy a jiné státy jsou jedinými a opravdovými historickými skutečnostmi, o něž se má a může zajímat sociální věda“.⁷³ Vývoj lidstva jako takového je složitým systémem složeným z těchto jednotlivých vývojevů, které se samy pohybují různými směry.⁷⁴ Podobně se Durkheim vyjádřil v *Pravidlech sociologické metody*: „Jediné, co existuje a co je dáno pozorování, jsou jednotlivé společnosti, které se rodí, vyvíjejí a umírají nezávisle na sobě... Posloupnost společností se nedá znázornit geometrickou řadou: podobá se spíš stromu, jehož větve se rozbíhají různými směry.“⁷⁵ Comte tedy příliš předvědecky zjednodušoval, byl příliš spekulativní. Přitom se nedá říci, že by Durkheimovi byla myšlenka pokroku cizí. Jinak by nemohl rozlišovat mezi primitivními a vyspělými společnostmi a hledat např. počátky vědy v myšlení primitivních národů. Kromě toho se zdá, že v jeho poje-

68 Sám Durkheim se domníval, že mnohé významné vědecké a filozofické pojmy mají své kořeny právě v mytologickém myšlení.

69 E. Durkheim: *Schriften zur Soziologie der Erkenntnis...*, s. 148.

70 E. Durkheim: *Pravidla sociologické metody...*, s. 51.

71 E. Durkheim: *La science sociale et l'action...*, s. 89.

72 *Tamtéž*, s. 89–90.

73 *Tamtéž*, s. 119.

74 *Tamtéž*, s. 119.

75 E. Durkheim: *Pravidla sociologické metody...*, s. 52.

tí pokroku se objevuje i hodnotící aspekt, když přes veškerou kritiku, kterou jí věnuje, pokládá moderní společnost za lepší než předcházející vývojové stupně.

Ačkoli jsem se zde zabývala především Durkheimovou kritikou Comta, nelze nesouhlasit s tvrzením, že v Durkheimově díle pozitivní odkazy na Comta spíše převažují. Jinak je tomu v případě Herberta Spencera, kterého Durkheim podrobuje na mnoha místech ostré kritice.

Podle Jana Sedláčka „hlavní rozdíl spočívá v tom, že Durkheim kladl důraz na čistě morální a sociální faktory dělby práce, zatímco Spencer vyzdvihoval faktory individuální, biologické a utilitární“.⁷⁶ Této charakteristice odpovídají např. Durkheimovy názory, podle nichž je společnost u Spencera založena jednotlivci proto, aby rozšířili a prodloužili svůj individuální život. Má jen přizpůsobit jedince jeho fyzickému prostředí a v určité době dochází nutně k zastavení společenského pokroku. „Za těchto podmínek zůstává samotný individuální rozvoj bez vysvětlení,“⁷⁷ kritizuje Durkheim Spencera. Proti jeho názoru tvrdí, že organismus se nepřizpůsobuje jen vnějším fyzickým silám. S rozvojem člověka může být těchto sil více. Ale ve vztahu vnější síly – společnost je rozhodující společnost. Společnost je stejnou realitou jako vnější svět a musíme se jí podřídit, abychom mohli žít. „K tomu, aby se pokrok zastavil, by bylo nutné, aby v určitém okamžiku dospělo společenské prostředí do neměnného stavu – a už jsme dokázali, že taková hypotéza odporuje veškerým předpokladům vědy.“⁷⁸

Podle Durkheima Spencerův výsledek ne vždy odpovídal jeho záměru. Spencer byl totiž podle Durkheima příliš filozofem. Vytvořil ne sociologii, nýbrž filozofii sociálních věd. Stejně jako Comte i Spencer věřil v jednotný vývojový zákon a to bylo podle Durkheima předčasné. Všude viděl přerůstání vojenské společnosti ve společnost průmyslovou a všude zdůrazňoval roli svobodného jednotlivce. Podle Durkheima je však „individuální svoboda vždy a všude omezená sociálním tlakem, který nabývá formu zvyků, mravů, zákonů nebo pravidel“.⁷⁹ Tomuto jeho názoru odpovídá i výtky, že Spencer přičítá při vývoji civilizace příliš velkou roli kritickému duchu. Duch však odráží víceméně to, co se odehrává v hlubinách kolektivního organismu. A nic víc.⁸⁰ Durkheim kritizuje i Spencerovo pojetí válečnické společnosti jako společnosti nátlakem omezující osobní práva lidí. Podle Durkheima však v té době svoboda vůle neexistovala (a proto nemusela být omezována nátlakem zvenčí).⁸¹

Durkheimův vztah ke Spencerovi stručně shrnuje Keller: Durkheim kritizoval Spencerovy názory na povahu společnosti, na vztah mezi jedincem a sociálním celkem, na povahu společenského vývoje a na příčiny dělby práce. Nesouhlasil

⁷⁶ J. Sedláček: *Východiska Durkheimovy sociologie (analýza a kritika)*, Praha: Univerzita Karlova 1979, s. 48.

⁷⁷ E. Durkheim: *Společenská dělba práce...*, s. 289.

⁷⁸ *Tamtéž*, s. 289.

⁷⁹ E. Durkheim: *La science sociale et l'action...*, s. 96.

⁸⁰ *Tamtéž*, s. 194.

⁸¹ E. Durkheim: *Společenská dělba práce...*, s. 164–165.

s jeho hodnocením regulačních mechanismů moci a hodnotového konsenzu pro stabilitu moderní společnosti. Odmítal jeho individualistická východiska; úsilí o maximalizaci lidského štěstí se objevuje jen v některých typech společností. Kritizoval i jeho přečeňování role smlouvy. Smlouvy nejsou východiskem – předpokládají už existenci systému společenských norem. Na druhé straně Keller upozorňuje na to, že Spencer Durkheima zřejmě ovlivnil: „Jeho dva typy solidarity nápadně korespondují se Spencerovým směřováním od nekoherentní homogenity ke koherentní heterogenitě.“⁸²

Kritické stanovisko zaujímal Durkheim i k tehdy módnímu biologismu a darwinismu. Je pravda, že ve svých pracích někde až příliš používal analogie mezi lidskou společností a organismem, zdá se však, že tyto pasáže měly spíš ilustrativní charakter. Keller upozorňuje na to, že Durkheim nikdy z těchto analogií nevyšel, aby se přiklonil k rasovému pojetí člověka a jeho vývoje. Naopak, „celá Durkheimova sociologie je tvrdou polemikou s biologizujícími směry politiky 19. století a je vedena snahou dosadit na místo konceptu rasy pojem společnosti jako hlavního vysvětlujícího faktoru lidské povahy a všeho lidského jednání“.⁸³ V *Pravidlech sociologické metody* např. Durkheim konstatuje, že nelze dělat analogii mezi druhy v biologii a společnosti: Živé organismy se jinak rozmnožují a funguje u nich dědičnost. Z toho plyne, že druhy ve společnosti jsou daleko neurčitější než v biologii.⁸⁴

Stejně tak polemizuje Durkheim proti sociálnímu darwinismu. Durkheim je přesvědčen, že ve společnosti existuje už od počátku solidarita a altruismus, stejně ovšem jako egoismus, který Durkheim definuje jako představy, vztahy a pocity vztahující se k organismu. Oba tyto vztahy, altruismus i egoismus tedy existují vedle sebe a v průběhu dějin mění své formy.⁸⁵ Keller v souvislosti s Durkheimovou polemikou proti darwinismu vysvětluje, že „díky specializaci v rámci dělby práce dochází podle Durkheima k tomu, že různí jednotlivci a skupiny nesoupeří o tytéž zdroje. Sociální diferenciací tak umožňuje pacifistické řešení boje o život“.⁸⁶

Vedle těchto názorů nabýval v Durkheimově době už na významu marxismus. Durkheimův názor na něj můžeme najít v knize *La science sociale et l'action*, kde se mj. nachází jeho recenze na Labriolovu knihu o materialistickém pojetí dějin. Durkheim zaujímá k marxismu diferencovaný postoj. Za plodnou myšlenku označuje tezi, že vysvětlení společenského života je třeba hledat v hlubokých příčinách, které unikají lidskému vědomí, a to ve způsobu, jakým jsou spojeny skupiny lidí. Durkheim ovšem tvrdí, že zde se nejedná o Marxův objev a že on

⁸² J. Keller: *Dějiny klasické sociologie...*, s. 202.

⁸³ *Tamtéž*, s. 201.

⁸⁴ E. Durkheim: *Pravidla sociologické metody...*, s. 120–121.

⁸⁵ E. Durkheim: *Společenská dělba práce...*, s. 167–169.

⁸⁶ J. Keller: *Dějiny klasické sociologie...*, s. 210.

sám na tuto skutečnost přišel nezávisle, ještě před tím, než se seznámil s Marxovým dílem, které na něj ostatně nemělo žádný vliv.⁸⁷

Jestliže Durkheim uznává význam výše uvedeného marxistického hlediska na to, kde hledat vysvětlení společnosti a jejího vývoje, odmítá už tezi, kterou také připisuje marxismu, že hlavní příčinou společenských fakt je stav techniky.⁸⁸ Tvrdí také, že marxismus nemá vypracovanou metodologii analogickou přírodním vědám a že při formulování svých zákonů je příliš povrchní.⁸⁹ Marxistická hypotéza podle Durkheima odporuje faktům. Podle něj i podle mnoha dalších sociologů a historiků, jejichž počet stále narůstá, je nejpůvodnější ze všech společenských jevů náboženství (samozřejmě v tom širokém pojetí, v jakém ho Durkheim chápe): „V principu je vše náboženské. My však nemáme žádný prostředek, jak redukovat náboženství na hospodářství.“⁹⁰ Navíc nelze na základě tvrzení, že lidské vědomí spočívá na nějakém substrátu, upírat mu autonomii: „Mají-li různé formy kolektivních aktivit nějaký substrát a odvozuji-li se v poslední instanci od něj, jakmile existují, stávají se zase ony původními prameny jednání, mají vlastní účinnost a působí dokonce na své vlastní příčiny.“⁹¹ Hospodářství má jistě svůj vliv, ale ve vztahu k těmto kolektivním aktivitám je až sekundární. Odtud Durkheim vyvozuje, že ekonomické změny v posledním století, tj. nahrazení malého průmyslu velkým, nevyžadují zásadní změnu společnosti a dokonce problémy, jimiž mohou trpět evropské společnosti, nemusí být způsobeny těmito změnami.

K podobným závěrům se Durkheim vrací také v *Elementárních formách náboženského života*, kdy se ohrazuje proti tomu, aby jeho teorie byla považována za obdobu historického materialismu. Základním argumentem je mu tvrzení, že kolektivní vědomí není pouhým epifenomémem svého morfologického základu. Je výsledkem zvláštní syntézy jednotlivých vědomí, v níž vzniká celý svět pocitů, idejí a obrazů, které se řídí vlastními zákony.⁹²

Při pokusu rozvinout sociologii tedy Durkheim vycházel z určitého duchovního ovzduší své doby, které se projevovalo mj. snahou nalézt pro zkoumání společnosti vědecký rámec. Tomu odpovídá především Durkheimovo poměrně rané dílo *Pravidla sociologické metody* i to, že se musel vymezit vůči svým předchůdcům i současníkům. Navazoval tak kriticky zvláště na Comta a Spencera. Obecně jim vytýkal především přílišnou spekulativnost, která v jeho pojetí splývala s metafyzičností.

Durkheimovy vlastní názory odpovídají pojetí vědy a sociologie v první fázi vývoje pozitivismu, jejímž je Durkheim pozdním představitelem. Postuluje pojem

⁸⁷ E. Durkheim: *La science sociale et l'action...*, s. 250.

⁸⁸ *Tamtéž*, s. 252.

⁸⁹ *Tamtéž*, s. 252.

⁹⁰ *Tamtéž*, s. 253.

⁹¹ *Tamtéž*, s. 253.

⁹² E. Durkheim: *Elementární formy náboženského života...*, s. 457.

objektivního společenského zákona, který má sociologie jako věda odhalovat. Přitom se zabývá především kategoriemi kauzality a účelnosti a zdůrazňuje roli kauzality v lidském kolektivním chování. Zároveň se snaží ukázat, že takto pojatá zákonitost ve společnosti není v rozporu s lidskou svobodou. Tu však odmítá zkoumat z filozofického hlediska, které ztotožňuje s hlediskem metafyzickým, a spíše se pokouší ukázat varianty svobody projevující se v lidském kolektivním chování v jednotlivých konkrétních společnostech.

Durkheim při svém bádání využívá historicko-srovnávací metodu a domnívá se, že postupem času se budou historie a sociologie stále více sblížovat. Ostře naopak kritizuje ty autory, kteří zdůrazňují příbuznost sociologie a psychologie. Sociologie se zabývá kolektivním vědomím, které se řídí jinými zákony než vědomí individuální. Z podobného myšlenkového základu vychází i jeho kritika těch, kdo jako základ lidského jednání chápou hospodářství, a to takové, které opět vychází z „lidské přirozenosti“ abstraktního člověka – jednotlivce. Zdůrazňuje roli náboženství, které však chápe velice obecně jako cit pro to, co člověka přesahuje – a to podle Durkheima není primárně nadpřirozeného původu.

DURKHEIM'S CONCEPTION OF SOCIOLOGY

Durkheim is considered as belonging among founders of scientific sociology. His attempt to develop sociology arose from intellectual environment of his times in which there was also an endeavour to find a scientific framework for the study of society. His rather early book *The Rules of Sociological Method* corresponds to this tendency. In this book Durkheim delimited his work from the works of his contemporaries and predecessors, especially Comte and Spencer. Durkheim criticized Comte and Spencer for their immoderate speculativeness which he construed as floated with metaphysicality.

Durkheim's own ideas match the conception of science and sociology within the first period of positivism whereas Durkheim was its late representative. He postulated a notion of an objective social law that the sociology is to discover. He investigated then the notion of causality and efficiency and he stressed the role of causality in human collective behaviour. He tried to show that such social regularity is not conflicting with the human freedom. But he refused to investigate freedom from the philosophical viewpoint for he found such viewpoint as metaphysical. He tried then to explain variants of freedom as manifested in human collective behaviour of particular societies.

Durkheim used the historical-comparative method, believing that history and sociology will converge in the future. On the other hand, he sharply criticized those authors who stressed the similarity of sociology and psychology. On his own conception, sociology investigates the collective consciousness and this is governed by quite different laws than the consciousness of any particular individual. Durkheim's criticism of other ideas has an analogous background. He criticized those who construed the basis of human behaviour as based on the economy of an abstract human individual. Durkheim stressed the role of religion which he considered as a human feeling for anything what escapes a human reach; the object of such feeling is thus not of supernatural origin.

The present study is closed by a description of Durkheim's opinions on various movements and trends such as (social) Darwinism and Marxism.